

Benignus Józef WANAT OCD

Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie

DZIAŁALNOŚĆ DUSZPASTERSKA KARMELITÓW BOSYCH NA WOŁYNIU, PODOLU I UKRAINIE OD XVII DO XIX WIEKU

Dnia 28 listopada 2005 roku upłynie 400 lat od założenia pierwszej fundacji karmelitów bosych w Krakowie. Jednym z ważnych motywów podjęcia przez kapitułę generalną w Rzymie w dniu 5 maja 1605 roku decyzji o założeniu klasztoru na ziemiach polskich był list unickiego metropolity kijowskiego Hipacego Pocieja (1541–1613), jednego z twórców unii brzeskiej (1596)¹. Zwracał się on do o. Piotra od Matki Bożej Villagrossa, generalnego wikariusza kongregacji włoskiej karmelitów bosych i do wszystkich ojców gremialnych kapituły generalnej z prośbą o przysłanie karmelitów do pracy nad umacnianiem unii, ewangelizowaniem Rusinów i o przeprowadzenie reformy zakonu Bazylianów. Prośba wpłynęła w najodpowiedniejszym czasie, gdyż kapituła jednoznacznie określiła, że misje w Kościele stanowią istotną część charyzmatu karmelitów bosych w kongregacji włoskiej św. Eliasza. Zapał do misji udzielił się kapitularnym tak wielki, że gotowi byli zrzec się wszystkich urzędów w zakonie i udać się na misje². Jeden z uczestników tej kapituły – o. Jan od Jezusa i Maryi³ zapisał:

* W przypisach zastosowano następujące skróty:

Acta Cap. Gen. – *Acta Capituli Generalis O.C.D. Congregationis S. Eliae*, vol. I (1605–1641), ed. Antonius Fortes OCD, [w:] *Monumenta Historica Carmeli Teresiani*, t. 11, Romae 1990.

APKB – Archiwum Prowincji Karmelitów Bosych w Czernej.

¹ Acta Cap. Gen., s. 8.

² Tamże, s. 7.

³ Joannes de s. Petro ed Uztarros, ur. 27. 01. 1564 r. w Calagurri (Hiszpania), syn Dydaka i Anny de Uztarros. Do nowicjatu wstąpił w Pastranie w roku 1582. Studiował w Salamance i w Genui. Odegrał wybitną rolę w kongregacji jako doskonały i doświadczony wychowawca młodzieży zakonnej. Trzykrotnie pełnił urząd definitora generalnego, a w latach 1611–1614 przełożonego generalnego. Zmarł w Rzymie 28. 05. 1615 r. Jego *Opera omnia* wydane zostały w trzech tomach w Kolonii (1622). W roku 1996 rozpoczęto jego proces beatyfikacyjny. Por. Villiers de C o s m a, *Bibliotheca carmelitana*, vol. 2, Romae 1927, kol. 13–17.

O. Piotr otrzymał list od metropolity Kościoła ruskiego, w którym prosił on nasz zakon o pomoc w dziele zjednoczenia swego Kościoła z Kościołem rzymskim. List ten odczytany na posiedzeniu wywołał prawdziwie zgodną odpowiedź, że trzeba jak najszybciej wysłać tam naszych zakonników, aby odpowiedzieć na pragnienia tego metropolity. Wydaje się stosowna owa misja w Polsce, mająca na celu pomoc dla Rusinów⁴.

Również współczesny o. Izydor od św. Józefa (Livinus de Baes)⁵, historyk zakonu i definitore oraz prokurator generalny zakonu, w swoim opracowaniu o pierwszej wyprawie misyjnej do króla Persów napisał:

Najprzewielebniejszy wikariusz metropolity ruskiego [Jan Welamin Rutski] w Wilnie... prosił, aby mógł otrzymać dla Wilna ojców naszego zakonu. Ma on nadzieję, że przykładem i nauką dopomogą przyprowadzić z powrotem do jedności z Kościołem rzymskim powierzoną mu trzodę. W tej sprawie wystosował list do kapituły generalnej i otrzymał przychylną odpowiedź, którą o. Piotr od Matki Bożej przesłał misjonarzom bawiącym wówczas w Krakowie⁶.

Należy jeszcze wyjaśnić, że metropolita Pocię i późniejszy jego wikariusz generalny Jan Welamin Rutski⁷ spotkali się już w latach 1604–1605 w Wilnie z karmelitami bosymi, jako legatami papieża Klemensa VIII, zdążającymi z powierzoną im misją apostolską i polityczną do szacha Abbasa I Wielkiego w Persji. Szach Persji proponował papieżowi utworzenie ligi antytureckiej i objęcie opieką duszpasterską chrześcijańskich Ormian w Persji⁸. Przewodniczący misji o. Paweł Szymon od

⁴ Cyt. za: L. K o w a ł ó w k a OCD, *Z naszej przeszłości misyjnej*, Rzym 1975, s. 60.

⁵ Do zakonu karmelitów bosych wstąpił w roku 1622 w Duaca (Belgia). Po święceniach kapłańskich był wykładowcą w Misyjnym Seminarium św. Pawła w Rzymie, pełnił urząd przeora klasztoru św. Teresy na Malcie, definitora i prokuratora generalnego zakonu. Znając kilka języków, opracował: *Privilegia Carmelitarum Excalceatorum*; pierwszy tom *Annalium Congregationis Italicae*, wydany później w Rzymie w roku 1668; *Vita, virtutes et epistolae spirituales Joannis a Jesu Maria Carmelitarum Excalceatorum praepositi generalis*, Romae 1649. Zmarł w roku 1666 w klasztorze Santa Maria della Scala w Rzymie. Zob. Villiers de Cosma, *Bibliotheca carmelitana*, vol. 2, Romae 1927, kol. 201–202.

⁶ Archiwum Generalne Karmelitów Bosych w Rzymie: Plut. 234, h. Isidorum a s. Joseph Narratio primae missionis ad regem Persarum; zob. L. K o w a ł ó w k a OCD, *Z naszej przeszłości...*, s. 60.

⁷ J. W. Rutski, ur. w roku 1574 w Rucie na Litwie, syn Jana Feliksa i Bogumiły z Korsaków, wyznania kalwińskiego. Pod wpływem jezuitów nawrócił się w Pradze. Studiował filozofię w Würzburgu i teologię w greckim kolegium św. Atanazego w Rzymie. Na życzenie Klemensa VIII zobowiązał się przyjąć obrządek grekokatolicki i w nim pozostać. Po powrocie do kraju wstąpił do bazylianów i przyjął święcenia kapłańskie w klasztorze Św. Trójcy w Wilnie (1608), w roku 1611 otrzymał sakrę biskupią i nominację od metropolity Pocięja na wikariusza generalnego *cum iure successionis*, a w 1613 r. został metropolitą Kijowa i całej Rusi. Zob. M. R e c h o w i c z, *Jan Józef Welamin Rutski*, „Przegląd Powszechny” 12:1937, s. 358–369.

⁸ L. K o w a ł ó w k a OCD, *Z naszej przeszłości...*, s. 33–34.

Jezusa Marii (Paweł Rivarola)⁹ zaprzyjaźnił się z unickim hierarchą i z bazylianinem Janem Welaminem Rutskim oraz poradził im, żeby swą prośbę złożyli na ręce o. Piotra od Matki Bożej Villagrossa, na pierwszą kapitułę generalną w miesiącu maju 1605 roku w Rzymie. Sam zaś w swoich listach pisanych z misyjnej podróży do Rzymu ujawniał wielki zapał dla misji wśród Rusinów. Misja ta według niego miała objąć Moskali, Rusinów, Greków, schizmatyków i heretyków Litwy, Rusi i ziem moskiewskich¹⁰ Rutski miał nawet towarzyszyć misjonarzom do Moskwy dla lepszego zapoznania się ze stanem życia bazylianów w Rosji i dla omówienia planu przeprowadzenia ich reformy¹¹. Przyjaźń jego i kontakty z o. Pawłem Rivarolą zacieśniły się jeszcze więcej, kiedy ten pełnił urząd przeora klasztoru w Krakowie w latach 1614–1617¹², a następnie definitora i prokuratora generalnego oraz trzykrotnie urząd przełożonego generalnego w Rzymie (1623–1626, 1626–1629, 1632–1635)¹³

Sama idea udzielenia pomocy metropolii kijowskiemu w umacnianiu unii z Kościołem rzymskim została przyjęta z entuzjazmem przez zarząd kongregacji w Rzymie. W praktyce okazało się, że będzie to proces długoterminowy ze względu na brak odpowiednich ludzi w młodej kongregacji włoskiej. Uświadomiono sobie, że z pomocą Rusinom mogą przyjść tylko polscy karmelici, znający ich język i mentalność. W tym celu najpierw założono w roku 1605 klasztor w Krakowie z nowicjatem, który stał się zaczynem rozwoju Karmelu w Polsce i utworzenia z rodzimych powołań samodzielnej prowincji pod wezwaniem Ducha Świętego w roku 1617¹⁴.

DAWNE FUNDACJE KARMELITÓW BOSYCH NA TERENACH DZISIEJSZEJ UKRAINY

Idea działalności prounijnej na wschodnich kresach Polski przedrozbiorowej pozostała żywa. Po śmierci Hipacego Pocięja jego następca Jan Welamin Rutski nadal podtrzymywał plan swego poprzednika przeprowadzenia reformy bazylianów przez karmelitów. Zwolennikiem tej idei

⁹ Paweł Rivarola ur. 10.04.1576 r. w Genui. Tam wstąpił do Karmelu i złożył profesję (12.11.1595). W roku 1614 został wybrany przełożonym w Krakowie, a potem trzykrotnie przełożonym generalnym zakonu. Zmarł w Rzymie 29.07.1643 roku. Zob. L. K o w a ł ó w - k a OCD, *Z naszej przeszłości...*, s. 34; Villiers de C o s m a, *Bibliotheca carmelitana...*, t. 2, kol. 537–539.

¹⁰ L. K o w a ł ó w k a OCD, *Z naszej przeszłości...*, s. 63.

¹¹ M. R e c h o w i c z, *Jan Józef Welamin Rutski...*, s. 361.

¹² Acta Cap. Gen., s. 56.

¹³ Tamże, s. 125, 231, 304, 331.

¹⁴ Tamże, s. 65.

był również nuncjusz apostolski Jan de Torres¹⁵. Z polecenia Kongregacji Rozkrzewiania Wiary definitorium generalne w Rzymie w roku 1628 przeznaczyło do tego zadania o. Andrzeja od Jezusa Brzechwę¹⁶. Jednak z powodu choroby nie mógł on wypełnić tego zadania, stąd w dziele reformy bazylianów karmelitów zastąpili jezuici¹⁷. Karmelici boski wierni jednak pierwotnej idei podejmowali działalność prounijną w swoich klasztorach. W XVII wieku spośród 16 klasztorów założonych na ziemiach polskich 9 było położonych na kresach wschodnich: Litwie, Białorusi, Rusi Czerwonej, Ukrainie, Wołyniu i Podolu. Do najstarszych na terenach dzisiejszej Ukrainy należały klasztory we Lwowie (1613), Kamieńcu Podolskim (1623), Berdyczowie (1630) i w Wiśniowcu (1645). W XVIII wieku założono jeszcze klasztory w Kupinie (1745), Milatynie (1745), Narodyczach (1748) i w Taganrogu (1811). Z powyższych klasztorów dwa pełniły rolę sanktuariów pielgrzymkowych: w Berdyczowie z łaskami słynącym obrazem Matki Bożej Berdyczowskiej i w Milatynie z łaskami słynącym obrazem Chrystusa Ukrzyżowanego.

Klasztor we Lwowie pod wezwaniem św. Michała Archaniola

Powstał z inicjatywy kasztelana wołyńskiego Jana Łahodowskiego w roku 1613. Najpierw zbudowano drewniany klasztor, którego przełożonym był o. Andrzej Brzechwa, wybitny kaznodzieja i pierwszy polski karmelita boski. W latach 1634–1645 zbudowano murowany klasztor i kościół poza murami miasta pomiędzy Bramą Halicką a kościołem Bernardynów. Po wojnach kozackich zniszczony klasztor odbudowano i ufortyfikowano na sposób nowowłoski¹⁸. Definitorium generalne przeznaczyło ten klasztor najpierw na seminarium misyjne do czasu ukończenia budowy klasztoru w Berdyczowie, a następnie służył on jako formacyjny dom profesatu¹⁹. Karmelici prowadzili w nim działalność prounijną. Zaświadczył o tym sam nuncjusz apostolski Antoni Santa Croce, arcybiskup Seleucio, w liście pisanym w Warszawie 2 października 1629 r. do o. Franciszka od Matki Bożej, przeora klasztoru we

¹⁵ *Relacye nuncjuszów apostolskich i innych o Polsce od r. 1548 do 1690*, wyd. E. Rykaczewski, t. 2, Berlin 1864, s. 155.

¹⁶ APKB: AP 1, Fasciculus annorum..., s. 101.

¹⁷ M. Rechowicz, *Jan Józef Welamin Rutski...*, s. 362.

¹⁸ B. J. Wanat OCD, *Zakon Karmelitów Boskich w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek boskich 1605–1975*, Kraków 1979, s. 175–189; Cz. Gil OCD, *Karmelici boski w Polsce 1605–1655*, „Nasza Przyszłość” 48:1977, s. 49–59.

¹⁹ *Acta Definitorii Generalis O.C.D. Congregationis s. Eliae (1605–1658)*, ed. Antonius Fortes OCD, [w:] *Monumenta Historica Carmeli Teresiani*, Roma 1985, s. 49.

Lwowie, stwierdzając, że karmelici wydatnie przyczynili się do zawarcia unii Kościoła ormiańskiego z Rzymem i zachęcał do dalszych starań w tym kierunku²⁰. Owocem tych starań było publiczne złożenie wyznania wiary w formie uroczystej przez arcybiskupa Kościoła Ormiańskiego Mikołaja Torosowicza, w kościele Karmelitów Bosych we Lwowie, 24 października 1630 roku, w otoczeniu duchowieństwa ormiańskiego i karmelitów bosych²¹.

Klasztor Matki Bożej Zwycięskiej i św. Józefa w Kamieńcu Podolskim

W roku 1622 Zarząd Generalny Karmelitów Bosych w Rzymie udzielił zezwolenia na założenie klasztoru w Warszawie lub w Kamieńcu Podolskim²². Fundatorką pierwszego klasztoru na „Skałce” była Krystyna Cieklińska. Za zgodą i na zaproszenie ks. bpa kamienieckiego Adama Nowodworskiego przybyli karmelici ze Lwowa na fundację do Kamieńca Podolskiego, z o. Makarym Demeskim jako przełożonym²³. Po zajęciu miasta przez armię turecką w roku 1672 klasztor i kościół zostały zburzone. Wznowienia fundacji dokonał Marcin Bogusz, podkomorzy podolski z początku XVIII wieku. Plany do budowy murowanego klasztoru opracował architekt Rippe w roku 1717. Karmelici, oprócz ogólnego duszpasterstwa we własnym kościele, prowadzili kapelanię wojskową na zamku, parafię od roku 1803 oraz działalność charytatywną wykupu niewolników z niewoli tatarskiej i tureckiej w XVII wieku²⁴. Klasztor został zniesiony ukazem carskim z dnia 17/29 września 1866 r. Zabudowania i kościół przejęła Cerkiew prawosławna.

Klasztor Niepokalanego Poczęcia NMPanny w Berdyczowie

Klasztor ufundował wojewoda i generał ziem kijowskich Janusz Tyszkiewicz, jako votum wdzięczności Bogu za uwolnienie z niewoli tatarskiej²⁵. Fundator po otrzymaniu zezwolenia definitorium general-

²⁰ Biblioteka PAN w Krakowie: rkps 899, *Jura et privilegia et varia authentica tam spiritualia quam saecularia...*, k. 581.

²¹ Tamże, k. 585–587.

²² *Acta Definitorii Generalis...*, s. 82.

²³ B. J. W a n a t OCD, *Życie i działalność karmelitów bosych w diecezji kamienieckiej w latach 1622–1866*, Kraków 2001, s. 17.

²⁴ Tamże, s. 32–45.

²⁵ B. J. W a n a t OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce...*, s. 377–402; tenże, *Sanktuarium Matki Bożej Szkaplerznej w Berdyczowie*, Kraków 1998, s. 11.

nego w Rzymie z dnia 5 grudnia 1628 roku na założenie klasztoru z przeznaczeniem na seminarium misyjne²⁶, w trybunale lubelskim w dniu 19 lipca 1630 roku zapisał swój zamek i plac w Berdyczowie na klasztor i kościół Karmelitów Bosych. Na jego utrzymanie zapisał również wieś Skrahlówkę i sumę 1800 roczne ze swoich majątków²⁷. Fundację zatwierdził biskup kijowski Bogusław Radoszewski 10 listopada 1630 r., a bp Andrzej Szołdrski 25 marca 1634 r. poświęcił kamień węgielny pod budowę dolnego kościoła. Inauguracja życia zakonnego i poświęcenie dolnego kościoła odbyły się 22 lipca 1642 r. Z tej okazji fundator ofiarował do nowego kościoła obraz Najświętszej Maryi Panny słynący od dawna łaskami w rodzinie Tyszkiewiczów. Obraz ten otaczany wielką czcią zajaśniał nowymi łaskami i na prośbę sejmu w Grodnie został ukoronowany koronami papieża Benedykta XIV (16 VII 1756) przez biskupa Kajetana Sołtyka²⁸. Obraz umieszczono w górnym kościele, zbudowanym według planów arch. Jana de Witte i konsekrowanym w uroczystość Trójcy Świętej 1754 r. przez biskupa kijowskiego Kajetana Sołtyka²⁹. W XVIII i XIX wieku klasztor berdyczowski stał się nie tylko centrum życia religijnego i maryjnego kultu na Ukrainie, ale też ośrodkiem życia kulturalnego i dobrego czynnego. Przez swoją drukarnię i średnie szkoły przyczynił się w dużym stopniu do szerzenia oświaty i promocji życia religijnego oraz kultu maryjnego. Działalność ta nie podobała się zaborczej Rosji. Rząd carski dokonał kasaty klasztoru w roku 1866.

Klasztor św. Michała Archaniola w Wiśniowcu

Było dwóch fundatorów tego klasztoru. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651), wojewoda ruski wybudował w latach 1645–1650 kościół i klasztor pod wezwaniem św. Anny. Klasztor ten zniszczyli i spalili Turcy w roku 1675. W dniu 31 lipca tegoż roku wymordowali oni ludność zgromadzoną na zamku i w kościele wraz z przełożonym o. Emanuelem od Bożej Mądrości, odprawiającym mszę św. Dzień wcześniej został zastrzelony przez napastników tureckich br. Pachomiusz od Jezusa³⁰. Drugim fundatorem był Michał Serwacy Wiśniowiecki (1680–1744), hetman

²⁶ *Acta Definitorii Generalis...*, s. 160.

²⁷ APKB: AKB 2, *Opis kościoła i klasztoru OO. Karmelitów Bosych w Berdyczowie spisany w czasie wizyty generalnej 1786 roku*, k. 3.

²⁸ O. Grzegorz od Ducha Świętego [P i n o c c i] OCD, *Ozdoba y obrona ukraińskich krajów, przecudowna w berdyczowskim obrazie Marya...*, Berdyczów 1767, s. Ddd₂.

²⁹ APKB: AKB 2, *Opis kościoła i klasztoru...*, k. 4.

³⁰ APKB: AKWC 1, *Annales foundationis istius conventus nostri visniovecensis sub titulo s. Michaelis Archangeli*, s. 5–6.

wielki Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wznosił on od fundamentów fundację swoich przodków. Na fundamencie starego kościoła św. Anny zbudował w latach 1720–1740 nowy kościół pod wezwaniem św. Michała Archanioła, barokowy, na planie krzyża łacińskiego. Architektem kościoła był Jakub Dapres Blangey³¹. Kościół konsekrował bp łucki Franciszek Antoni Kobielski 22 sierpnia 1740 roku³². Karmelici prowadzili duszpasterstwo parafialne, a po trzecim rozbiórce Polski (1795) erygowano tutaj nowicjat i dom studiów dla prowincji ruskiej. Karmelici założyli i utrzymywali szkołę parafialną. Klasztor został skasowany przez władze carskie w roku 1832. Świątynię oddano do użytku duchowieństwa prawosławnego³³, a zakonnicy wyjechali do Berdyczowa.

Klasztor Świętej Trójcy w Kupinie k. Kamieńca Podolskiego

Fundatorami klasztoru i kościoła byli Aleksander ze Żmigrodu i Teresa z Boguszów Stadniccy. Uzyskali oni w roku 1741 zgodę generała zakonu z Rzymu i ks. bpa Mikołaja Dembowskiego na fundację klasztoru karmelitom bosym w Kupinie. Introdukcja zakonników do drewnianego kościoła odbyła się 29 września 1745 roku. Dnia 6 sierpnia 1747 r. ks. bp Dembowski poświęcił kamień węgielny pod budowę murowanego klasztoru i kościoła, konsekrowanego dopiero 20 lipca 1819 r. przez ks. bpa Borgiasza Mackiewicza. Karmelici prowadzili duszpasterstwo parafialne i szkołę parafialną³⁴.

Klasztor Świętego Krzyża w Milatynie

Fundatorką klasztoru była Teresa Łączyńska, żona chorążego i podkomorzego lwowskiego. Najpierw ufundowała erem dla ojców kamedułów w roku 1738 w Milatynie Nowym. W roku 1745 kameduli opuścili erem z powodu braku możliwości zachowania wszystkich przepisów reguły³⁵. W miejsce kamedułów fundatorka sprowadziła ze Lwowa karme-

³¹ Tamże, s. 40; B. J. W a n a t OCD, *Zakon Karmelitów bosych w Polsce...*, s. 472–507.

³² Tamże, s. 95–99.

³³ J. M. G i ż y c k i, *Klasztor OO. Karmelitów Bosych w Wiśniowcu*, „Rocznik Wołyński” 8:1939, s. 193.

³⁴ B. J. W a n a t OCD, *Życie i działalność karmelitów bosych w diecezji kamieniecko-podolskiej w latach 1622–1866*, [w:] *Pasterz i twierdza. Księga jubileuszowa dedykowana ks. biskupowi Janowi Olszańskiemu, ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, red. ks. J. W o ł c z a ń s k i, Kraków–Kamieniec Podolski 2001, s. 347–355.

³⁵ M. D a n i l u k, *Kameduli*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 442.

litów bosych. Zbudowała dla nich obszerny klasztor. Karmelici objęli klasztor i kościół Św. Krzyża i Św. Mikołaja w roku 1745³⁶. Klasztor był rezydencją. Przebywało w nim w roku 1781 dziesięciu zakonników³⁷. Karmelici prowadzili tutaj duszpasterstwo parafialne oraz duszpasterstwo sanktuaryjne Św. Krzyża. Klasztor został skasowany na mocy dekretu cesarza Józefa II z 1782 r. Karmelici, uprzedzając przejęcie majątków klasztornych na rzecz państwa, uwłaszczyli wieśniaków swoją ziemią.

Klasztor św. Tekli w Narodyczach na Wołyniu

Choraży kijowski Michał Pausza, dziedzic Narodycz, wybudował karmelitom bosym w roku 1748 drewniany klasztor z kościołem pod wezw. św. Tekli, w pobliżu swego dworu. Od 1751 roku istniała przy tej rezydencji parafia. Rezydencja podlegała prawnie klasztorowi w Berdyczowie. W roku 1763 karmelici zrezygnowali z tej placówki z powodu trudnych relacji z fundatorem³⁸.

Powyższe klasztory należały do polskiej prowincji Ducha Świętego i podlegały jurysdykcji jej prowincjała, rezydującego w 2 poł. XVIII wieku w Berdyczowie. Już po pierwszym rozbiore Polski klasztory znajdujące się w zaborze austriackim uległy kasacji decyzją cesarza Józefa II. Należały do nich klasztory w Milatynie (1782), Wiśniczu (1783), Lwowie (1784), Przemyślu (1784). Po III rozbiore Polski prowincja Ducha Świętego z konieczności podzieliła się na polską i ruską, czyli wołyńską. Ogólnopolski prowincjał o. Andrzej Corsini Bardecki nie mógł wykonywać swojej władzy na terenach Polski i zaboru austriackiego z powodu kordonu granicznego i ukazów carycy Katarzyny II, ograniczającej wolność Kościoła pod zaborem rosyjskim. Z tych względów usamodzielniała się prowincja ruska, posiadająca cztery klasztory: w Berdyczowie, Kamieńcu Podolskim, Wiśniowcu i Kupinie. Dnia 9 maja 1797 roku odbyła się jej pierwsza kapituła prowincjalna w Kamieńcu Podolskim pod przewodnictwem bpa Michała Sierakowskiego³⁹. Na tej kapitule ustanowiono struktury organizacyjne prowincji. Kanoniczny nowicjat erygowano w Wiśniowcu, studia zaś filozoficzne i teologiczne zorganizowano w Berdyczowie i Kamieńcu Podolskim. Prowincja ruska miała w swoich dziejach 9 prowincjałów. Istniała do roku 1832, kiedy po

³⁶ B. J. Wanat OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce...*, s. 543.

³⁷ *Catalogus religiosorum et monialium carmelitarum discalearum provinciae polonae S[ancti] Spiritus, in annum Domini MDCCLXXXI [Berdiczoviae]*, s. B₂.

³⁸ B. J. Wanat OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce...*, s. 550–551.

³⁹ APKB: AKB1, *Liber in quo...*, k. 88.

kasacie klasztorów w Wiśniowcu i Kupinie przyłączono ją do prowincji litewskiej św. Kazimierza, a prowincja litewska zniesiona została rozporządzeniem carskim w roku 1844⁴⁰. Pierwsze starania o erygowanie samodzielnej prowincji ruskiej podejmowane były już na kapitule generalnej w Rzymie 19 maja 1734 roku. Propozycja taka została odrzucona 44 głosami z 45 głosujących⁴¹.

DZIAŁALNOŚĆ APOSTOLSKA I DUSZPASTERSKA

Działalność apostolska

Klasztory na Ukrainie, Wołyniu i Podolu od początku swego istnienia uznawane były przez zarząd generalny zakonu w Rzymie jako placówki misyjne. Duchowi synowie św. Teresy od Jezusa i św. Jana od Krzyża ożywieni żarliwością o chwałę Bożą podejmowali pracę ewangelizacyjną dla budowania mistycznego Ciała Chrystusowego, w trosce o dobro Kościoła i zbawienie dusz. Swą działalność apostolską i misyjną, przepojoną duchem karmelitańskim, umacniali modlitwą i przyjaźnią z Bogiem. Konstytucje zakonu polecały, aby we wszystkich kościołach głoszone kazania we wszystkie niedziele i święta oraz słuchano spowiedzi wiernych⁴². W domach misyjnych polecały zakonnikom udawać się do ubogiej ludności wiosek i miast dla głoszenia Ewangelii, katechizowania dzieci, udzielania sakramentów, niesienia pomocy ubogim i chorym⁴³. Wielu karmelitów wykazało się dużym zaangażowaniem w pracy apostolskiej. Wielu z nich pozostawiło po sobie drukowane kazania i książki z teologii duchowości. Ich imiona i nazwiska utrwalone zostały w katalogach zakonników⁴⁴, kronikach klasztornych⁴⁵, życiorysach⁴⁶

⁴⁰ B. J. W a n a t OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce...*, s. 69.

⁴¹ Acta Cap. Gen., vol. III (1701–1797), Romae 1992, s. 417.

⁴² *Constitutiones Fratrum Discalceatorum Congregationis Sancti Eliae Ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, Venetiis MDCCL [1750], s. 58.

⁴³ Tamże, caput XVI, *De conventu missionum*, s. 108–109.

⁴⁴ APKB: AP 27, *Catalogi religiosorum ac monialium Provinciae Poloniae Spiritus Sancti, Lithuanae s. Casimiri, Russiae S. Spiritus, Austriae S. Leopoldi Fratrum Discalceatorum Ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo ab anno 1770–1900*.

⁴⁵ APKB: AKLW 21, *Erectio et progressus foundationis conventus [leo]poliensis s. Michaelis Archangeli Carmelitarum discalceatorum* [1613–1644]; AKB 1, *Liber in quo annotantur acta conventus berdiczoviensis ab introducta conventualitate anno Domini 1734, die 26 9bris*; APKB: AKWC 1, *Annales foundationis istius conventus nostri visniovecensis sub titulo S. Michaelis Archangeli cum annexis variis collectaneis, scitu posteritatis dignis... Anno... 1733, mense martio* [ad annum 1742].

⁴⁶ [Onufry O ś m i e l s k i OCD], *Konterfekt życia przykładnego z Ozdoby Karmelu zakonnego kopiowany...*, Kraków 1747; K. Furmanik OCD, *Księga zmarłych karmelitów bosych w Polsce, na Litwie i Rusi 1607–1998*, t. 1–2, Kraków 2002.

i w publikacjach Jana Marka Giżyckiego⁴⁷, ks. Mariana Ostrowskiego⁴⁸ i innych.

Karmelici bosci rozwijali we wszystkich swoich klasztorach kult do Matki Bożej Szkaplerznej i do św. Józefa Oblubieńca Najświętszej Maryi Panny. Dla pogłębienia życia duchowego przy swoich kościołach zakładali bractwa kościelne. Najpierw bractwo Matki Bożej Szkaplerznej wraz z aktem erekcyjnym klasztoru, jako własne zakonu (na mocy przywileju Stolicy Apostolskiej), oraz bractwa św. Józefa. Pierwsze bractwa św. Józefa założone zostały w Gandawie i w klasztorze Karmelitów Bosych w Antwerpii, staraniem Izabeli, córki Filipa II, króla hiszpańskiego, która wraz mężem Albertem, arcyksięciem austriackim, postarała się u Stolicy Apostolskiej o założenie tych bractw św. Józefa. Za ich przykładem cesarz Ferdynand III ufundował bractwo przy kościele Karmelitów Bosych w Pradze w roku 1657⁴⁹. Pierwsze bractwo św. Józefa w Karmelu polskim założono przy klasztorze Matki Bożej Szkaplerznej w Lublinie 6 czerwca 1666 roku⁵⁰, a następnie w innych klasztorach. Na ziemiach Ukrainy pierwsze bractwo św. Józefa na mocy *breve* papieża Klemensa IX z 29 listopada 1669 roku założone zostało w Kamieńcu Podolskim, a uroczysta jego introdukcja do kościoła Matki Bożej Zwycięskiej odbyła się w roku 1670⁵¹. Z kolei bractwa św. Józefa założono na mocy *brewe* Klemensa XI z dnia 7 IX 1714 r. w Wiśniowcu, a na mocy *brewe* Benedykta XIV z 3 VI 1752 r. w Berdyczowie, Kupinie i Milatynie⁵². Oprócz karmelitańskich bractw Matki Bożej Szkaplerznej i św. Józefa w omawianych kościołach istniały również inne bractwa kościelne. I tak przy sanktuarium Matki Bożej w Berdyczowie były bractwa:

- Bractwo Trójcy Świętej założone staraniem Józefa Potockiego, pisarza ziemskiego kijowskiego, za indultem papieża Benedykta XIV, 4 maja 1743 roku⁵³

⁴⁷ Wołyniak [J. M. Giżycki], *Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej*. [w:] „Nova Polonia Sacra” 1:1928, s. 1–312.; APKB: AKB 5, J. M. Giżycki, *Karmelici bosci w Berdyczowie, Kupinie i Kamieńcu Podolskim*; tenże: *Klasztor OO. Karmelitów Bosych w Wiśniowcu...*, s. 161–202.

⁴⁸ M. Ostrowski, *Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego...*, s. 550–551.

⁴⁹ B. J. Wanat OCD, *Kult świętego Józefa Oblubieńca NMP u karmelitów bosych w Krakowie*, Kraków 1981, s. 28.

⁵⁰ *Kronika poznańskich karmelitów bosych, opracowana przez P. Fr. Neumanna OCD*, Poznań 2001, s. 151–152.

⁵¹ B. J. Wanat OCD, *Kult św. Józefa...*, s. 29.

⁵² Tamże. Kopia *brewe* Benedykta XIV na założenie Bractwa św. Józefa w Berdyczowie z przywilejami i odpustami dla jego członków wraz z *admissą* biskupa kijowskiego Kajetana Sołtyka znajduje się w kopiarzyszu dokumentów Stolicy Apostolskiej klasztoru berdyczowskiego; zob. APKB: AKB 2, *Opis kościoła i klasztoru...*, k. 23–28.

⁵³ APKB: AKB 1, *Opis kościoła i klasztoru...*, k. 20, 38; B. J. Wanat OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce...*, s. 384.

- Bractwo Dobrej Śmierci, zaprowadzone staraniem Jana Bogorajskiego i Józefa Pokresy za przywilejem Klemensa XIII (13 III 1761)⁵⁴.
- Bractwo św. Jana Nepomucena powstało za indultem Klemensa XIII (30 III 1761), staraniem Jana Chojeckiego. Uroczyste wprowadzenie do kościoła miało miejsce 16 maja 1762 roku⁵⁵.
- Bractwo św. Tadeusza Apostoła wprowadzono do kościoła 16 lipca 1763 r. na podstawie indultu Klemensa XIII (30 III 1761)⁵⁶.
- Bractwo św. Tekli wprowadzone w roku 1765 za przywilejem Klemensa XIII (20 II 1764)⁵⁷

Głównym inspiratorem, promotorem i realizatorem zakładania bractw był wieloletni i zasłużony przeor tego klasztoru o. Józef od Matki Bożej z Góry Karmel (Zwoliński)⁵⁸. On też podejmował starania w Rzymie o założenie poszczególnych konfraternii w Berdyczowie.

Klasztor w Wiśniowcu 26 września 1765 roku zaprowadził Bractwo św. Tekli, a w roku 1768 bractwo Aniołów Stróżów⁵⁹. Również bractwo Świętej Trójcy założono przy kościele Karmelitów Bosych w Kupinie w roku 1752⁶⁰, a św. Anny we Lwowie. Na podstawie wydanych modlitewników przypuszczać należy, że przy kościele Karmelitów Bosych we Lwowie było Bractwo Trójcy Świętej⁶¹, Najświętszego Serca Pana Jezusa⁶² i Najświętszego Serca Maryi⁶³. To ostatnie założone było z fun-

⁵⁴ Tamże, k. 22, 46.

⁵⁵ Tamże, k. 54.

⁵⁶ Tamże, k. 50.

⁵⁷ Tamże, k. 56.

⁵⁸ Józef Zwoliński, ur. 18 VII 1718 r. w Iwiskach na Wołyniu, syn Ignacego i Anny, szlacheckiego pochodzenia h. Łada. Do zakonu wstąpił w Krakowie w roku 1735. Umarł w roku 1785 w Berdyczowie. Przez wiele lat był przeorem klasztoru w Berdyczowie i prowincjałem. Pełnił urząd protonotariusza apostolskiego w diecezji kijowskiej. Był też egzaminatorem synodalnym i cenzorem diecezjalnym. W czasie swego urzędowania pod jego kierunkiem zbudowano górny kościół, czyli bazylikę, wieżę klasztoru, fortecę. Założył drukarnię, papiernię i konwikt. Za jego staraniem nastąpiła koronacja laskami słynącego obrazu Matki Bożej. Zob. APKB: ANPK 6, *Liber professorum...*, s. 106; *Catalogus religiosorum et monialium carmelitarum discalceatorum Provinciae Poloniae S. Spiritus in annum Domini MDCCLXXXI [1781]*, s. A₁.

⁵⁹ J. M. G i ż y c k i, *Klasztor OO. Karmelitów Bosych w Wiśniowcu...*, s. 188.

⁶⁰ B. J. W a n a t OCD, *Życie i działalność...*, s. 59; Biblioteka PAU/PAN w Krakowie, rkps 1973, *Opisanie kościoła parafialnego oraz klasztoru kupińskiego*, k. 187.

⁶¹ Świadczy o tym modlitewnik wydany we Lwowie w drukarni J. Filipowicza w roku 1758: *Pokorna suplika w imię Jezusa, Maryi y Józefa S. do tronu Trójcy Przenajświętszej o uwolnienie więźniów czyścowych, czyli Nabożeństwo przez promotora teyże Konfraterni nowo introdukowaney do Kościoła Lwowskiego WW. OO. Karmelitów Bosych*.

⁶² *Dowód zbawienney miłości ku Najszyńszemu świata Zbawicielowi, czyli nabożeństwo do najsłodszeo Jezusowego Serca w kościele lwowskim XX. Karmelitów Bosych [...] dla nowo erygowaney konfraternii. Berdyczów 1775*.

⁶³ *Skarb drogi w ziemi niepokalaney kryty, czyli nabożeństwo do Najszyńszego Serca Maryi Panny y Matki Boskiej w kościele lwowskim XX. Karmelitów Bosych, Berdyczów 1777*

dacji Ludwika z Potockich Cetnerowej, wojewodziny bełskiej. Obowiązkiem członków tego bractwa między innymi było: codziennie odmawiać 9 razy „Zdrowaś Maryjo” na pamiątkę dziewięciu radości i boleści Serca Maryi; w każdą I sobotę miesiąca przystępować do spowiedzi i Komunii św., oraz w główne święto bractwa, przypadające w I niedzielę po oktawie Bożego Ciała i w cztery święta Maryjne: Matki Bożej Szkaplerznej, Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, Gromnicznej i Bolesnej.

Do zakładania bractwa wymagało się zezwolenia papieskiego, zawierającego normy prawne, obowiązki, odpusty i przywileje dla jego członków. Uzyskane *breve* przedkładano ordynariuszowi miejsca, który stwierdzał autentyczność dokumentu, przyjmował go (*admissa*) i wyrażał zgodę na prawną erekcję konfraterni. W ustalonym dniu odbywało się oficjalne wprowadzenie bractwa w uroczystej procesji (najczęściej z innego kościoła), przy udziale duchowieństwa, bractw, stowarzyszeń, cechów i licznych wiernych.

Struktura organizacyjna bractwa opierała się na normach konstytucji Klemensa VIII *Quaecumque* z dnia 7 grudnia 1604 roku⁶⁴. Każde bractwo miało swój statut, zarząd i dobra doczesne. Promotorem lub dyrektorem bractwa był przełożony klasztoru albo mianowany przez niego kapłan. Delegowany promotor podlegał przełożonemu domu we wszystkich sprawach, zarówno duchownych, jak i materialnych⁶⁵. Obowiązkiem dyrektora było kierowanie konfraternią, przewodniczenie zebraniom, głoszenie konferencji i homilii na mszach bractwa oraz słuchanie spowiedzi. Corocznie na sesji nadzwyczajnej, w uroczystość patronalną bractwa, miały miejsce wybory zarządu. Składał się on z następujących urzędników:

- Przełożony, zwany prefektem, czuwał nad zachowaniem ustaw, posiadał bracką pieczęć.
- Zastępca przełożonego, zwany wiceprefektem.
- Sześciu lub ośmiu radnych, zwanych konsultorami.
- Skarbnika obowiązkiem było przyjmowanie ofiar i składek, prowadzenie listy ofiarodawców oraz księgi dochodów i rozchodów.
- Sekretarz lub pisarz prowadził księgę spraw i protokołów zebrań.

Ponadto były jeszcze niższe urzędy i obowiązki, takie jak zakrystian – opiekujący się ołtarzem i kaplicą bractwa; chorąży – nosił chorągiew na

[8°], ss. 104. Modlitewnik został dedykowany Ludwice z Potockich Cetnerowej, żonie Ignacego Cetnera, wojewody bełskiego, fundatorce Bractwa Serca Maryi we Lwowie.

⁶⁴ Bull. carm., III (1718), s. 326–330.

⁶⁵ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu: rkps 1877/I, *Acta primi capituli*, s. 225.

procesjach i pogrzebach zmarłych członków bractwa; marszałkowie – pilnowali porządku w czasie nabożeństw i procesji; wizytatorzy chorych – opiekowali się chorymi, sprowadzali im lekarza i kapłana z posługą duszpasterską. Każde bractwo posiadało trzy urzędowe księgi: (1) członków bractwa, do której wpisywano nazwiska, imiona i datę przyjęcia; (2) elekcji i akt bractwa oraz protokoły zebrań; (3) dochodów i wydatków, kontrolowaną i podpisywaną co trzy miesiące przez zarząd klasztoru oraz przez wizytatorów prowincjalnych i generalnych⁶⁶.

Duszpasterstwo parafialne

Ze względu na misyjny charakter klasztorów karmelitów bosych na ziemiach dzisiejszej Ukrainy zakonnicy podejmowali duszpasterstwo parafialne. Było one podyktowane potrzebą wiernych i koniecznością z powodu braku kościołów i duszpasterzy. Klasztor w Berdyczowie, należący w XVII wieku do dekanatu żytomierskiego, od początku swego istnienia zdany był na duszpasterstwo parafialne ze względu na brak kościoła parafialnego w mieście. Pierwsze wiadomości historyczne o prowadzeniu przez karmelitów bosych parafii mamy dopiero z połowy XVIII wieku. Na prośbę biskupa i kanoników katedry kijowskiej definitorium generalne w Rzymie dnia 17 maja 1753 roku udzieliło zezwolenia klasztorowi Karmelitów Bosych na prowadzenie parafii w Berdyczowie⁶⁷. Prawdopodobnie karmelici prowadzili parafię przy swoim kościele do chwili erygowania nowej parafii pod wezw. św. Barbary. Barbara z Zawiszów Radziwiłłowa, dziedziczka Berdyczowa, w dniu 27 czerwca 1759 roku uczyniła zapis pod erekcję nowej parafii pod wezw. św. Barbary – swojej patronki i wybudowała drewniany kościół⁶⁸. Mury zaś kościół z ofiar wiernych zbudowano w latach 1808–1826. Parafia ta w roku 1774 liczyła 2436 katolików⁶⁹. Budowę nowego kościoła dokończył i przeniósł do niego nabożeństwa wraz z wyposażeniem energiczny ks. proboszcz Józef Białobłocki. On też jako dziekan dekanatu żytomierskiego w dniu 13 maja 1843 roku (nr 55), odpowiadając na pisma generalnego gubernatora kijowskiego Bibikowa (z dnia 6 IV 1843 r. nr 445) oraz ks. Michała Jana Piwnickiego, biskupa łucko-żytomierskiego

⁶⁶ B. J. W a n a t OCD, *Kult św. Józefa...*, s. 30–31.

⁶⁷ APKB: AKB 1, *Liber in quo annotantur acta conventus berdiczoviensis...*, k. 136; *Acta Definitorii Generalis...*, (1710–1766), Roma 1988, s. 571.

⁶⁸ APKB: rkps 36, J. M. G i ż y c k i, *Berdyczów – Klasztor OO. Karmelitów Bosych*, k. 46 v.

⁶⁹ Tamże, k. 47.

(z 20 IV 1843 nr 644) w sprawie podziału swojej parafii berdyczowskiej, oświadczył, że parafia rzymskokatolicka według spisu z 1842 roku liczyła 5518 dusz, w tym 1518 przebywających czasowo⁷⁰:

[Jednakże] ze względu na pomnożenie chwały Boskiej i duchowny pożytek parafian, aby w potrzebach i posługach religijnych mieli większą łatwość i pomoc, jeśli to woli i rozporządzeniu Waszej Pasterskiej Mości uda się być użytecznym, sądziłbym iż parafianie berdyczowscy, mieszkający na części miasta Berdyczowa Piaski zwany, na której jest starożytna kaplica XX. Karmelitów ponad ulicą Żytomirską, z częścią Zagrobelną, w których liczy się parafian dusz obojej płci 1028. Mogą być dołączeni do kościoła berdyczowskiego XX. Karmelitów, jako też parafianie we wioskach za rzeką Hniłopiatem, czyli na lewym brzegu tej rzeki położonym [...]. Ogółem dusz 2013. Takowy oddział parafii berdyczowskiej do kościoła XX. Karmelitów stosownie do położenia dwóch kościołów jest najstosowniejszy⁷¹

Na tej podstawie ks. biskup Michał Jan Piwnicki aktem z daty: Żytomierz, dnia 13 maja 1843 roku nr 791, dokonał podziału dotychczasowej parafii św. Barbary w Berdyczowie i erygował nową parafię przy kościele Karmelitów Bosych. Przyłączył do niej dzielnicę miasta Berdyczowa, zwaną Piaski z częścią Zagrobelną w pobliżu klasztoru, oraz miejscowości po lewej stronie rzeki Hniłopiat: Raygródka, Lemiesze, Buraki, Marcinówka, Garniszowa, Osadówka, Piatynora, Zydownce, Bystrzyki, Gataranowce, Demczyn, Hołodki, Rayki, Skrehlówka, Radziwiłłówka, Andryjaszówka i Kustyń⁷². Generał gubernator kijowski Bibikow w piśmie z dnia 13 czerwca 1843 roku nr 3083 wyraził zgodę i zatwierdził nową parafię przy klasztorze Karmelitów Bosych⁷³. Według dyrektorium diecezji łucko-żytomierskiej karmelitańska parafia liczyła wiernych katolików w latach: 1856 – 2579; 1874 – 3270; 1880 – 3005; 1886 – 2906; 1884 – 3186; 1897 – 3376; 1912 – 4177⁷⁴.

Przy klasztorze Karmelitów Bosych w Wiśniowcu była parafia w 2. poł. XVII wieku. Świadczyły o tym księgi parafialne prowadzone od 1684 roku. Wizyta generalna klasztoru i kościoła w roku 1818 odnotowała następujące księgi parafialne (kościelne):

Liber baptisatorum ab anno 1684 ad 1709;

Liber baptisatorum, copulatorum et mortuorum ab anno 1709 ad 1723;

Liber baptisatorum ab anno 1742 ad 1755; Item Liber mortuorum, copulatorum et baptisatorum ab anno 1719 ad 1735;

⁷⁰ Archiwum Państwowe Obwodu Żytomierskiego na Ukrainie, fond 178, op. 7, d. 120, Erekcja drugiej parafii w Berdyczowie, k. 4.

⁷¹ Tamże, k. 4 v.

⁷² Tamże, k. 8–9.

⁷³ Tamże, k. 13.

⁷⁴ J. M. G i ż y c k i, *Berdyczów – Klasztor OO. Karmelitów Bosych*, k. 119–120.

Liber copulatorum ab anno 1740 ad 1755;

Libri tres: metrices baptisatorum, copulatorum et mortuorum ab anno 1797 ad annum praesentem;

Libri tres mortuorum religiosorum et religiosarum Ordinis Nostri in tota Congregatione ab anno 1757 ad 1762, ab anno 1761 ad 1772, est etiam ab anno 1776 ad annum in principio positam, nempe ad annum 1792; jam vero ab anno 1792 ad praesentem in choro asservantur;

*Album Confraternitatis S. Scapularis ab anno 1685 ad 1777; iam vero ab hoc anno ad praesentem liber asservatur*⁷⁵

Z powyższych ksiąg wynika, że karmelici prowadzili parafialne duszpasterstwo aż do kasaty klasztoru. Zachowany fragment aktu fundacyjnego kościoła farnego w Starym Wiśniowcu (z fundacji Jana Wandalina i Katarzyny z Mniszchów) z 1757 roku wyjaśnia:

OO. Karmelici tylko na czas uproszeni od J. W. Imci księdza Franciszka na Dmeninie Kobielskiego [1679–1755], biskupa łuckiego [1739–1755], kanclerza najjaśniejszej królowej Jej Mości [Marii Józefy Habsburżanki, żony Augusta III] do czasu przyjęli *curam animarum*⁷⁶.

Okazało się jednak, że po erekcji parafii św. Stanisława karmelici nadal prowadzili parafię przy swoim klasztorze. Potwierdza to sprawozdanie powizytacyjne z 1816 roku⁷⁷ Według tego dokumentu parafia klasztorna obejmowała miasto Nowy Wiśniowiec z przedmieściami i siedem okolicznych wiosek. W Nowym Wiśniowcu praktykujących katolików było: 88 mężczyzn, 93 kobiety, 23 chłopców, 29 dziewcząt; na czterech przedmieściach – w Muchawcu 104, w Zagrodziu 33, w Górze Krzemienieckiej 15, w Czerpiu 21. Razem katolików 421. Do parafii klasztornej należały też wioski: Łozy nad Horyniem – katolików 31, Kościurzyńce – 54, Butyń – 97, Młynowice nad Ikwą – 32, Zalesie – 20, Dźwiniacz – 15; – razem w całej parafii 674 katolików⁷⁸.

Według generalnej wizytacji z 1818 roku przy kościele św. Michała Archaniola istniała kapela, uświetniająca uroczystości kościelne. Wizyta wymienia następujące instrumenty muzyczne tej kapeli: 7 skrzypców z smyczkami, w tym jedno w pudełku; 2 klarnety, 2 oboje, 4 fletroswerków (?) starych i nowych, 10 trąb starych i nowych, 6 munsztu-

⁷⁵ Централны Государствениы Історическыя Архівы, Санкт-Петербург (CGIA), фонд 822, оп. 12, діело 25, *Opisanie kościoła y klasztoru Nowego Wiśniowca WW. XX Karmelitów Bosych w czasie wizyty generalnej z zalecenia J. W. Kaspra Kazimierza Kolumna Cieciszowskiego [...] sporządzone Roku 1818, dnia 11 miesiąca 7bra*, k 20–21.

⁷⁶ APKB: AKWC 4, Fragment aktu erekcyjnego kościoła św. Stanisława w Starym Wiśniowcu.

⁷⁷ J. M. G i ż y c k i, *Klasztor OO. Karmelitów Bosych w Wiśniowcu...*, s. 186.

⁷⁸ Tamże, s. 186; B. J. W a n a t OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce...*, s. 495.

ków, 8 kromlików, 1 fagot z esami – [floresami], 1 para waltorni starych i 1 para używanych, 2 kotły, z których jeden popsuty, 1 basetla [dawna nazwa wiolonczeli], 1 fortepian, 1 organy o dziesięciu głosach i dwóch miechach⁷⁹

Artystyczna zaś spuścizna kapeli liczyła muzycznych utworów: 49 mszy solemnych, powszechnych, rekwalnych i ruskich, 32 litanie świąteczne i powszednie, 14 [antyfon] *Sub Tuum praesidium*, *Salve Regina* i *Regina Coeli*, 7 *Pasji* i *Domine non sum dignus*, *Te Deum laudamus*, 2 *Alleluja*, 73 uwertury, motety, arie, symfonie, 2 diwertimenta, 3 tria, 15 nieszporów, 8 marszów gankowych, 2 kwartury, 4 konwertury, 3 kwintury, 3 początki na fortepian, batalia na fortepian, parambularz na fortepian, 14 różnych papierów [z nutami], 4 tabulatury i ody, na chórze essów żelaznych na duży pulpit jeden, zydlów do siedzenia trzy, trzy klucze na klarnet, fletowers i fagot⁸⁰ W inwentarzu zakrystii wymieniony jest również *Mszał ruski*, świadczący, że karmelici w Wiśniowcu sprawowali Eucharystię również w obrządku bizantyjskim dla unitów⁸¹.

Parafia istniała do kasaty karmelitów w roku 1832. Po usunięciu zakonników i konfiskacie dóbr klasztornych przez carskie władze kościoła i klasztor przejęło duchowieństwo prawosławne. Po przebudowaniu kościoła na cerkiew rozpoczęto w nim nabożeństwa w roku 1835.

Klasztor Karmelitów Bosych w Kamieńcu Podolskim prowadził duszpasterstwo parafialne od roku 1803 do kasaty klasztoru w roku 1866. Parafię klasztorną erygował z początkiem roku 1803 ks. bp Jan Dembowski († 1809). Z parafii katedralnej przekazał im pod opiekę następujące miejscowości: Boryszkowce, Humieńce, Kołubajowce, Muksza Boryszkowiecka, Olanówka albo Helenówka ze Słobódką Kulczyjowiecką i Suprynkowce. Razem w tych miejscowościach było 1342 wiernych. W roku 1809 wzrosła liczba parafian do 1389, a już w następnym roku parafia liczyła 1448 osób⁸². W roku 1814 do karmelickiej parafii dołączone zostały osady: Beznowskowce, Rozalówka z Międzygórzem i dwa folwarki: karmelitański i franciszkański w Olechowcu.

Duszpasterstwo i nabożeństwa dla parafian karmelici w Kamieńcu Podolskim organizowali i prowadzili według wskazań miejscowego ordynariusza. Uroczyste nabożeństwa z wystawieniem Najświętszego Sakramentu odprawiano na: Zaślubiny Najświętszej Maryi Panny, Matki Bożej Gromnicznej, św. Józefa, Wielkanoc, Wniebowstąpienie Pana Jezusa, Zesłanie Ducha Świętego, Boże Ciało, św. Teklę, św. Teresę od

⁷⁹ CGIA, fond 822, op. 12, d. 25, *Opisanie kościoła i klasztoru...*, k. 19–20.

⁸⁰ Tamże, k. 20.

⁸¹ Tamże.

⁸² Wołyniak, *Zniesione kościoły i klasztory...*, s. 289.

Jezusa i Matkę Bożą Szkaplerzną⁸³ Po zniesieniu diecezji kamienieckiej rząd carski ukazem z dnia 17/29 IX 1866 r. skasował klasztor Karmelitów Bosych. W roku 1867 zamknięto kościół Matki Boskiej Zwycięskiej i z wielkim nakładem pieniędzy przebudowano go na prawosławny sobór dla Bogurodzicy Kazańskiej⁸⁴.

Podobnie jak w Kamieńcu Podolskim karmelici bosci w Kupinie otrzymali parafię od 1 stycznia 1817 roku na mocy aktu erekcyjnego ks. bpa Franciszka Borgiasza Mackiewicza⁸⁵ Do tej parafii należały miejscowości: miasteczko Kupin – domów 59, Papiernia – 14, Piaseczna Stara i Nowa – 79, Lewada Kupińska – 3, Lewada Karabczyjowiecka – 30, Skipcze – 48, Serwatyńce – 25, Werbiczna – 8, Zawadyńce – 38, Jaromirka – 69, Lewada Puszczyńska – 14; razem domów 385, parafian przystępujących do świętych Sakramentów 722⁸⁶. W roku 1832 rząd carski skasował klasztor i parafię w Kupinie. Zakonników przeniesiono do Kamieńca Podolskiego, a parafię przyłączono do parafii w Gródku. Kościół przebudowano na cerkiew prawosławną.

Duszpasterstwo sanktuaryjne

Karmelici bosci w granicach dzisiejszej Ukrainy posiadali dwa głośne sanktuaria: Matki Bożej Szkaplerznej w Berdyczowie i Pana Jezusa Ukrzyżowanego w Milatynie. Byli też ich kustoszami. Oba miały rozwinięty ruch pielgrzymkowy i wymagały specjalnej troski i opieki duszpasterskiej. Kult Matki Bożej Berdyczowskiej zaczął się intensywnie rozwijać od cudownego uzdrowienia biskupa kijowskiego Stanisława Zareby. Ordynariusz diecezji po zapoznaniu się z dokumentacją uzyskanych łask w klasztorze aktem władzy biskupiej uznał i publicznie ogłosił w dniu 23 maja 1647 roku jako cudowny obraz Matki Bożej Berdyczowskiej⁸⁷ Od tego stwierdzenia wierni coraz bardziej i liczniej garnęli się we wszystkich potrzebach do Maryi. W XVII wieku zapisano 77 łask uzyskanych w tym sanktuarium. Z analizy protokołów wynika, że przybywali do sanktuarium ludzie wszystkich stanów społecznych. Z rodzin magnackich wymienieni są Tyszkiewiczowie, Jelcowie, Kazanowscy,

⁸³ B. J. W a n a t OCD, *Życie i działalność karmelitów bosych...*, s. 337.

⁸⁴ Tamże, s. 346.

⁸⁵ Tamże, s. 351.

⁸⁶ Biblioteka PAU/PAN w Krakowie: rkps 1973, Materiały do historii wsi, miast, klasztorów w Polsce z lat 1331–1821. Wizytacja generalna z 1820 r., k. 192.

⁸⁷ *Propugnaculum Regni Poloniae in summis Ukrainae finibus validissimum Beatissima Virgo Maria...*, Berdiczoviae (1760), s. A;

Kalinowscy, Lubomirscy, Potoccy, Chojeccy⁸⁸. W XVIII wieku, do chwili koronacji obrazu papieskimi koronami Benedykta XIV w dniu 16 lipca 1756 roku, komisja biskupia urzędowo stwierdziła 253 łaski, w tym większość to cudowne uzdrowienia z ciężkich chorób osób i konających⁸⁹

Po uroczystej koronacji obrazu fama o łaskawości i Miłosierdziu Matki Bożej w Berdyczowie gromadziła ludzi na nabożeństwa ze wszystkich stron Ukrainy i terenów Rosji. Karmelici rozwijali kult Matki Bożej przez uroczyste nabożeństwa w obu obrządkach liturgicznych we wszystkie święta maryjne, odpusty, nowenny, oktawy z procesjami. Najważniejszymi odpustami były: uroczystość Matki Bożej Szkaplerznej (16 lipca), Matki Bożej Śnieżnej (5 sierpnia) i Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny (8 grudnia). Generalny wizytator biskupa w roku 1786 zauważył, że wierni na co dzień garną się do sakramentów świętych, a kilku zakonników ledwie z duchową posługą im podoła⁹⁰.

Układ nabożeństw w sanktuarium w ciągu całego roku był następujący: codziennie o godz. 5.30 dzwony wzywały wszystkich na modlitwę. Następnie z ganku fasady kościoła trębacze grali pieśni maryjne. W niedziele i święta o godz. 6.30 na odgłos dzwonu na Anioł Pański rozpoczęła się liturgia mszy św. zwanej prymarią, w czasie której chór kościelny śpiewał pieśni. O godz. 7.30 msza św., zwana „ruską”, czyli w rycie bizantyjskim, z udziałem śpiewaków nazwanych diaczkami. Po niej były grane i śpiewane Godzinki o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny, w czasie których odprawiano msze św. przy bocznych ołtarzach. O godz. 9.00 msza św. wotywna o Najświętszej Maryi Pannie śpiewana i grana przez kapelę⁹¹. Po mszy św. była śpiewana koronka na cześć Trójcy Świętej przez Konfraternię Trójcy Świętej. O godz. 11.00 odprawiano uroczystą sumę z udziałem klasztornej kapeli. Po sumie była grana przez kapelę i śpiewana przez wiernych Litania do Najświętszej Maryi Panny. Po południu o godz. 16.00 były nieszpory, a po ich zakończeniu zakonnicy w białych pelerynach śpiewali przed ołtarzem Matki Bożej uroczystą antyfonę *Sub Tuum praesidium*, po której następowało zasłonięcie cudownego wizerunku.

⁸⁸ B. J. Wanat OCD, *Sanktuarium Matki Bożej Szkaplerznej w Berdyczowie...*, s. 26.

⁸⁹ Grzegorz od Ducha Świętego [Pinocci] OCD, *Ozdoba y obrona ukraińskich krajów...*, s. Ee – Aaa₂, Ddd.

⁹⁰ APKB: AKB 2, *Opis kościoła i klasztoru...*, k. 4 v.

⁹¹ Dnia 28 lutego 1751 r. księżna Barbara z Zawiszów Radziwiłłowa zapisała klasztorowi jurydykę, zwaną Piaskami w Berdyczowie, oraz plac pod kaplicę na tejże jurydyce, na utrzymanie kapeli dla sanktuarium. Przy klasztorze była szkoła muzyczna; zob. APKB: AKB 2, *Opis kościoła i klasztoru...*, k. 13; APKB: AKB 3, *Wizyta kościoła i klasztoru berdyczowskiego (z 1841 r.)*, k. 20.

W dni powszednie w ciągu całego roku o godz. 6.00 odprawiano mszę św. za zmarłych, śpiewaną i graną przez kapelę. Po niej były Godzinki o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny. O godz. 7.00 była msza św. wotywna o Najświętszej Maryi Pannie śpiewana i grana przez kapelę. Po niej wotywa czytana przed ołtarzem św. Tadeusza Apostoła (w kolejne dni tygodnia były odprawiane msze św. przed ołtarzami: wtorek – wotywa do św. Antoniego Padewskiego, środa – do św. Józefa, czwartek – do św. Jana Nepumucena, piątek – przed ołtarzem Pana Jezusa Ukrzyżowanego, sobota – msza św. *de Beata* śpiewana przez zakonników). Codziennie o godz. 9.00 odprawiano mszę św. „ruską”, czyli w obrządku bizantyjskim dla unitów i prawosławnych. O godz. 10.00 była grana i śpiewana przez zespół instrumentalno-wokalny Litania do Najświętszej Maryi Panny. Po południu o godz. 15.00 była grana przez kapelę i śpiewana przez pielgrzymów Litania do Najświętszej Maryi Panny.

Na zakończenie nabożeństwa, przed zasłonięciem obrazu, zakonnicy w białych pelerynach śpiewali antyfonę *Sub Tuum praesidium*, a w soboty *Salve Regina* z zapalonymi świecami⁹².

W niedziele wielkiego postu po południu były śpiewane gorzkie żale z pasyjnym kazaniem oraz suplikacje⁹³. W czasie wszystkich nabożeństw ojcowie w konfesjonałach spowiadali pielgrzymów. Dwa pierwsze konfesjonały od strony prezbiterium kościoła zarezerwowane były dla dwóch apostoelskich penitencjarzy, mających uprawnienia do rozgrzeszania wszystkich grzechów i kar zarezerwowanych dla Stolicy Apostolskiej i diecezjalnego biskupa. Mieli też przywilej używania różgi, za dotknięciem której penitent otrzymywał odpust po odbytej spowiedzi⁹⁴. Sanktuarium berdyczowskie otrzymało liczne przywileje, łaski i odpusty Stolicy Apostolskiej dla pielgrzymów za nawiedzenie kościoła, za udział w nabożeństwach, za odmawianie wyznaczonych modlitw. W uzyskanych przywilejach zrównane było z bazylikami Rzymu i Loreto⁹⁵.

Sanktuarium Św. Krzyża w Milatynie stało się popularne jako miejsce pielgrzymkowe ze względu na słynący łaskami obraz Chrystusa Ukrzyżowanego. Obraz ten namalowany na płótnie o rozmiarach 73×56 cm przywiózł z Rzymu o. Józef Mocarski OP, ofiarując go ok. roku 1700

⁹² APKB: AKB 2, *Opis kościoła i klasztoru (w czasie wizyty generalnej z 1787 roku)*, k. 19; por. B. J. W a n a t OCD, *Kult łaskami słynącego obrazu Matki Bożej Berdyczowskiej zwornikiem jedności chrześcijan Wschodu i Zachodu*, [w:] *Nosicielka Ducha – Pneumatofora. Materiały z kongresu mariologicznego Jasna Góra 18–23 sierpnia 1996 r.*, red. bp J. W o j t k o w s k i, S. C. N a p i ó r k o w s k i OFMConv, Lublin 1998, s. 425–426.

⁹³ Tamże, k. 19–20.

⁹⁴ Tamże, k. 65–67.

⁹⁵ Tamże, k. 66, 75.

krewniej Janinie Krzeczowskiej z okazji jej zaślubin z Popławskim. W roku 1734 wizerunek posiadała Magdalena Kucharska. Po zaślubieniu Antoniego Sobieszczańskiego, cześnika łatyczowskiego, zamieszkała w swoich dobrach dziedzicznych w Nowym Stawie. Po uzyskaniu licznych łask Sobieszczańscy umieścili podobiznę Jezusa Ukrzyżowanego w swej kaplicy domowej, a jako wotum wdzięczności za uzdrowienie sprawili do obrazu srebrną koronę i gwiazdkę do przebitego boku Zbawiciela. Po zbadaniu cudów i łask przez biskupią komisję Mikołaj Ignacy Wyżycki, arcbiskup lwowski, dekretem z dnia 10 lipca 1747 r. ogłosił obraz jako „łaskawy” i polecił go przenieść do kościoła Karmelitów Bosych w Milatynie dla oddawania publicznej czci. Przeniesienia dokonano procesjonalnie w dniu 14 sierpnia 1747 roku. Po urzędowym stwierdzeniu licznych nowych łask i cudów arcybiskup Mikołaj Wyżycki, dokumentem wydanym we Lwowie 15 stycznia 1755 roku, ogłosił obraz za cudowny⁹⁶.

Karmelici organizowali, szczególnie w Wielkim Poście, nabożeństwa pasyjne do Męki Pańskiej. Odprawiano *Godzinki o Krzyżu świętym*, *Godzinki o Męce Pana Jezusa*, *Litanie do Pana Jezusa*, *Gorzkie Żale*, *Drogę Krzyżową*. Teksty tych nabożeństw były w modlitewnikach, wydanych w Berdyczowie, np. *Gościńiec z ziemskiej do niebieskiej krainy* (1765)⁹⁷ lub *Ogród duchowny ziółkami wonnymi różnego nabożeństwa...* (Berdyczów 1765)⁹⁸. Dla uświetnienia nabożeństw w sanktuarium odprawianych karmelici założyli przy klasztorze kapelę z kilkunastu instrumentów oraz chór. Ks. Warmuziński, proboszcz milatyński, zebrał i sporządził wykaz dorobku artystycznego tej kapeli. Jego dorobek wynosił 233 kompozycje, w tym: 37 mszy, 39 litanii, 41 ofertoriów i motetów, 21 nieszpórów, 11 symfonii (różnych autorów) – w układzie na organy, instrumenty i śpiew chórowy. Orkiestra i chór istniały do kasaty klasztoru Karmelitów Bosych w roku 1788⁹⁹.

* * *

Dynamiczną działalność apostolską i duszpasterską karmelitów bosych na Kresach Wschodnich Polski zniweczyły i przerwały kasaty klasztorów w czasie rozbiorów Polski, najpierw w dobie józefinizmu

⁹⁶ B. J. Wanat OCD, *Zakon Karmelitów Bosych...*, s. 546–547.

⁹⁷ Zob. B. J. Wanat OCD, *Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie*, Kraków 2002, s. 145.

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ B. J. Wanat OCD, *Zakon Karmelitów Bosych...*, s. 544.

pod koniec XVIII wieku w Galicji, a następnie przez rząd carski w XIX wieku na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. W opisanym okresie zakonicy starali się spełnić prośby metropolity kijowskiego Hipacego Pocieja z roku 1605 przez pracę nad umacnianiem unii i ewangelizację Rusinów na terenach styku dwóch kultur: wschodniej i zachodniej.

ATTIVITÀ PASTORALE DEI CARMELITANI SCALZI IN VOLYNIA, PODOLIA E UCRAINA NEI SECOLI XVII–XIX

Riassunto

In giorno di 28 novembre 2005 cadrà l'anniversario di 400 anni dall'arrivo dei primi Carmelitani Scalzi a Cracovia. Uno dei motivi importanti della decisione del Capitolo Generale in Roma, in giorno di 5 maggio 1605, per erezione del primo convento in territorio polacco fu la lettera del metropolita uniato di Kiev, Ippio (Hipatius) Pocij (1541–1613), uno dei autori della Unione di Brest (1596). Egli ha rivolto al Padre Petro della Madre di Dio (Villagrossa), il Vicario Generale della Cobgregazione Italiana dei Carmelitani Scalzi, nonchè a tutti i padri gremiali del Capitolo Generale, la supplica, affinché si mandasse i Carmelitani Scalzi per il lavoro per consolidare l'Unione, per l'evangelizzare dei Ruteni nonchè per riformare l'Ordine dei Basiliani. La stessa idea di portare aiuto al metropolita di Kiev in consolidamento dell'Unione con la Chiesa romana è stata accolta con entusiasmo dal Capitolo Generale. In pratica, però, si è parso, che questo processo sarà a lunga scadenza, causa di mancanza dei adatte persone nella Congregazione Italiana. Si è venuto a consapevolezza, che aiutare ai Ruteni possono solo i Carmelitani polacchi, i quali conoscono la loro lingua e mentalità. Per questo dapprima, nell'anno 1605, è stato fondato in Cracovia il convento con noviziato, il quale si è fatto lievito di sviluppo del Carmelo nella Polonia, Lituania e Russia. Le numerose vocazioni native hanno fatto sì che nell'anno 1617 è stata eretta a se stante la provincia polacca, sotto il titolo dello Spirito Santo. I Carmelitani Scalzi della medesima provincia, fedeli alla prima idea, intraprendevano l'attività pro unione nonchè la pastorale nei loro conventi. Nel secolo XVII tra i 16 conventi, fondati in territorio polacco, 9 si trovavano nei confini orientali della Polonia, cioè nella Lituania, Bielorissia, Russia Rossa, Ucraina, Volynia e Podolia. Tra i più antichi conventi, trovantisi su territorio della Ucraina odierna, furono conventi di Leopoli (1613), Camenezio (Kamieniec Podolski – 1623), Berdyczev (1630) e Wiśniowiec (1645). Nel secolo XVIII inoltre sono stati fondati i conventi in Kupin (1745), Milatyn (1745), Narodycze (1748) nonchè in Taganrog (1811). Tra i sopraddetti conventi, due svolgevano un ruolo di santuari-pellegrinaggi: in Berdyczev con l'immagine miracolosa della Madonna, e in Milatyn con il miracoloso Crocifisso. In tutti i conventi si svolgeva l'attività apostolica, evangelizatrice con la catechisi di bambini e di adulti, nonchè con la pastolare parrocchiale e pro uniata fino alla cassazione dei medesimi conventi da parte del governo di Russia zarista, nel XIX secolo.